

ПРАВА ЛЮДИНИ В УКРАЇНІ

Інформаційно-аналітичний бюлетень

Українсько-Американського

Бюро захисту прав людини

Випуск 11

Київ – Харків

1995

ДИСКУСІЯ

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Обговорюючи у своєму бюро питання про неприсудження у 1994 році премій ім. Валерія Марченка через відсутність належної глибини журналістських публікацій на правозахисну тему в українській пресі, ми дійшли висновку, що ця ситуація породжена в основному реальною та своєрідною «глухотою» (нечутливість до подачі та трактування цієї теми через призму людської гідності) українського суспільства до проблем захисту прав людини. З іншого боку, немало було проявів спекулятивно-політичного потрактування прав людини крайніми екстремістськими політичними силами як в Україні, так і довкола неї.

Отже, ситуація – варта того, щоб усе глибше проаналізувати та обговорити. Друкуючи доповідь М. Мариновича на читаннях у Львові 10 грудня, ми усвідомлювали, що вона писалася не для загальноукраїнського, а для місцевого, галицького, читача. Але ми побачили в ній і загальніші, а не чисто локальні проблеми із захистом прав людини, і, бажаючи стимулювати максимально коректне обговорення бодай на сторінках нашого бюлетеня різних підходів до проблем правозахисту у посттоталітарному суспільстві, подаємо поруч і перші відгуки на неї (як на ще портфельну статтю). Водночас для зменшення регіонального заземлення статті М. Мариновича ми вважали за доцільне внести кілька зауважень редакції у вигляді невеликих зносок.

Раді б вмістити на сторінках бюлетеня в майбутньому й автентичну точку зору В.Маленковича та інших авторів, готових взяти участь в цивілізованому обговоренні порушених не тільки в нинішньому числі бюлетеня проблем.

Зіновій Антонюк.

ПРАВА ЛЮДИНИ І ПРОБЛЕМИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ

М.Ф. Маринович

У сімдесяті роки, в період кампанії за права людини, що її вів президент США Джиммі Картер, ідея прав людини була дуже популярною в Україні, головню в Галичині. Чому? Вона давала опору в нелегкій боротьбі з комуністичним режимом (ідеологічне підґрунтя тут було дуже сильним). Крізь шум глушилок люди вловлювали оті два слова – права людини – і серця їхні сповнювалися надією.

Кілька років тому популярність проблематики прав людини в Галичині різко впала, зате значно зросла на сході України, особливо серед комуністів. Чому? Вона давала їм нагоду вставляти палиці в колеса української державності (ідеологічне підґрунтя тут теж очевидне).

То кому служить ідея прав людини – нашим друзям чи ворогам? Як це можливо, щоб одна й та ж ідея викликала то надію, то тяжку підозру? Вже сама постановка цього питання наштовхує на думку, що справа тут не в самій ідеї, а в нашому ставленні до неї; не в самому інструменті, а в тому, які руки ним оперують.

Пригляньмося ближче до тих уявлень, про права людини, які побутують у нас в Україні, пробуючи осмислити їх концептуально. З часів антибільшовицького опору в усьому колишньому СРСР витворилася конфронтаційна модель правозахисту. Тодішня держава не залишала своїм громадянам жодної іншої можливості. Розгублення в Кремлі від появи легальних, непідпільних Гельсінкських груп, зокрема Української, тривало неповних три місяці. Після цього знову почалися арешти. Головним завданням тодішнього правозахисту було знайти порушення прав людини (а копалини того «добра» можна було видобувати відкритим способом – вони лежали на поверхні!) й інформувати про них світову спільноту. Факти повинні були говорити самі за себе: комуністична система, що припускається таких великих порушень прав людини, – приречена. Шляхи вирішення проблеми, конкретні чинники, які спричиняють порушення прав людини, як правило, не аналізувалися. Головним винуватцем був комунізм, хоч, як показали пізніші часи, природу комунізму ми часто зводили лише до кольору партійної книжечки.

Падіння комуністичної імперії та здобуття Україною незалежності витворили якісно нову ситуацію¹.

¹ Коли заходить мова про два різні аспекти правозахисного руху в колишньому СРСР, то називають деструктивність та конструктивність. Деструктивність пов'язують з радянською владою, яка відкидала можливість ді-

Ряди правозахисників, – а точніше буде сказати, ряди тих людей, які у своїх виступах посилалися на права людини, – поділилися. Одні почали сприймати державу не як чужу, комуно-російську, а як свою власну, українську, від чого й були змінені інтонації правозахисту. Із прокурорських вони стали партнерськими. Інші політичні активісти, навпаки, сприйняли нову державу як чужу, націоналістичну, від чого всі родимі плями комуністичного правління, свідомо чи несвідомо, почали забарвлюватися в синьо-жовтий колір².

Я окреслив лише дві крайні позиції. Зрозуміло, що в реальному житті поміж ними лежить цілий спектр. Але яка з отих двох концепцій правозахисту більше сприятиме успіху української державності? Здавалося б, відповідь тут очевидна, хоч зачіпає вона проблеми далеко не такі прості.

Більшість із моїх табірних колег, які продовжують діяти у сфері правозахисту, – наприклад, Зіновій Антонюк, Семен Глузман (зрештою, і я сам), – дотримуються першої з перелічених мною концепцій правозахисту. Сьогодні вони шукають не стільки самих порушень прав людини (на превеликий жаль, їх все ще дуже багато), скільки причин їх виникнення і шляхів до усунення їхніх наслідків. Такі організації, як, для прикладу, Українсько-Американське Бюро захисту прав людини, Українська асоціація «Міжнародна Амністія», виступають як партнери держави у налагодженні цивілізованого життя в Україні.

Друга концепція правозахисту часто ототожнюється з позицією відомого публіциста Володимира Маленковича. Його ортодоксальна з домішкою фанатизму правозахисна позиція викликає велике обурення в народі, а серед тих людей, що знають його особисто, – здивування і тривогу за нього самого. В його особі правозахист виступає не як партнер у залагодженні суспільних конфліктів, а як здоровенний кулак, яким сліпо вимахують у всі боки. В моєму уявленні Володимир Маленкович є одним із найпошлюбніших горбачовців, що хотіли демократизувати СРСР, не ліквідуючи імперії. Сьогоднішньою трагедією цієї людини є те, що він не приймає ні все ще радянської по своїй суті системи управління в Україні, ні українських ознак її державності. Так цей чоловік сам загнав себе у глухий кут.

Але Господь недаремно послав нам це випробування. Як реагувати нам на такий войовничий правозахист Маленковича? Здається, думку багатьох про небезпечність його позиції для Української держави найлаконічніше висловила газета «Українське слово»: «Заслугує на видворення». Ці слова мене вразили своєю цілковитою ідентичністю з сумновідомою радянською формулою, з якою, як мені здавалося, ми розпрощалися вже кілька років тому. Пригадуєте видворення з СРСР цілої плеяди дисидентів? Вони були небезпечні для держави теж. Але ми тоді говорили високі слова про те, що проти слова треба воювати словом, а не видворенням. Зрештою, оте видворення на користь державі таки не пішло. А для нас сьогодні визнати справедливості такого підходу до інакодумців означало б втратити шанс стати НЕРАДЯНСЬКИМИ, відмовитися засипати ті облудні рівчаки, які прорили в нашій свідомості комуністична пропаганда.

Існування войовничого і фрагментарно антиукраїнського правозахисту є побічним наслідком переорієнтації величезних мас народу з однієї державної колії на іншу. В процесі становлення української державності такий правозахист поступово відмиратиме. Його могильником буде не те, скількох «критиканів» ми виявимо і видворимо за кордон, а те, наскільки ефективно співпрацюватиме із державою новий партнерський правозахист і громадянське суспільство в цілому. Радянський характер держави відтворюють не тільки державні чиновники, а й ми самі своїми звичками й стереотипами, вкоріненими з попередніх тоталітарних часів. Тому сьогодні прокурорські інтонації в правозахисті виглядали б смішно й по-дилетантськи. Адже в

логу, а конструктивність – з пострадянськими державами, що виникли на місці СРСР, які діалог в суспільстві визнали. Проте, це дуже неточно, бо з одного боку, наприклад, ще й сьогодні більшість урядів країн Середньої Азії визнають діалог із своїми правозахисниками тільки через тюремні ґрати, а з іншого – вже останні роки перед падінням радянської імперії більш ліберальна група М.Горбачова визнавала і важливість поважання прав людини і вагу цього принципу в реформуванні радянського суспільства у відкрите. З поверненням з Горького у Москву А. Сахарова почався такий діалог радянської ще влади з правозахисниками «антисовєтчиками». Варто ще раз підкреслити, що на відміну від московських правозахисників українські мали чисту національно-визвольну доміанту, а антикомуністична не мала такої гостроти як в Росії. Не можу сказати, що всі від початку були певні, що такий діалог виявиться справді нелукавим та плідним. Але якщо влада визнала, нарешті, можливість діалогу в принципі, то ніхто з принципових правозахисників на території колишнього СРСР не мав морального права відхиляти діалог і тим самим відкидати можливість конструктивного розвитку правозахисного руху. Звичайно, сумніви були. Вони навіть росли й породжували своєрідну розгубленість через переоцінку нових реалій, розщеплення навіть колись майже єдиного руху на низку більш чи менш політизованих, або й чисто політичних. Згодом події в Тбілісі, Баку, Сумгаїті, Вільнюсі розвіяли всі ілюзії щодо діалогу. Здавалося, що навіть у найбільш беззастережних прихильників можливості (як винятку!) реформування тисячолітньої імперії у суспільство, щось на зразок «Європи вітчизн» – добровільно та рівноправно об'єднані держави, не дивлячись на ту дивовижну та неприродну строкатість – «Євро-Азію вітчизн».

Всі пам'ятають, як спроби налагодити якийсь ще новіший та чесніший діалог в радянському суспільстві, коли з'ясувалося лукавство попереднього діалогу, успіху не мали вже й мати не могли, і імперія упала остаточно.

Тому нам видається важливим тут підкреслити, що проблема не стільки в самому діалозі, як неформульованому чіткому принципіві ґрати за правилами, а в **діалозі нелукавому**. – *Прим. ред.*

² Не обов'язково завжди прокурорський стиль розмови з державою, збережений деkim і сьогодні, породжений тільки несприйняттям жовто-синього прапора держави, бо іноді це від розуміння чи ігнорування взаємин ряду: особистість – група – спільнота – суспільство – держава, коли на державу дивляться очима колишніх новгородців, що кликали з-за моря варягів управляти ними, як і від нехтування тим, що справді реальний правозахист можна здійснити без допомоги владних структур, тобто поза державою, просто неможливо. Інша річ, коли говориться одне, а на гадці – зовсім інше. Але такий випадок сьогодні люди «чомусь», як правило, розшифровують досить легко, – тож не біймося цього. – *Прим. ред.*

будь-який момент ми могли б почути відоме: «Лікарю, вилікуйся спершу сам!»

Я дозволю собі зачепити сьогодні ще один аспект психологічного сприйняття проблеми прав людини в Україні. Падіння берлінської стіни й «залізної куртини» внесло в порядок денний проблему сумісності суспільних тканин Заходу та Сходу. У той час, коли наші уста завчено вимовляли слова «все для блага человека», що було лише ширмою, за якою особа нівелювалася в ніщо, Захід витворив цілу цивілізацію прав людини. Сьогодні рівень правового, соціального, етнокультурного захисту особи на Заході для нас недосяжний. В Міжнародний Суд, що діє в рамках Об'єднаної Європи, можуть звертатися не те що держави-учасники, а навіть окремі їхні громадяни. Високий рівень обізнаності з правами людини та пошанування їх (хоч, зазначу в дужках, раю ніде немає!) витворює невидимий, але дуже відчутний бар'єр між Сходом і Заходом. Сьогодні Європа (щонайменше Європа!) розмовляє виробленою і загальноживаною мовою прав людини, – своєрідною правозахисною латиною, – якої наші громадяни просто не розуміють. Це витворює цивілізаційний ступор, подолати який не так-то просто.

Відчуття нашої «іншості» розділило населення країни на дві категорії (третя – індіферентна). Одні люди вважають, що права людини – це ідея, притаманна західному менталітету, і ніколи в нас не приживеться. Інші переконані, що отой розрив між двома цивілізаціями у сфері прав людини можна і треба подолати. Чи можна взяти середнє арифметичне з обох позицій?

На допомогу приходить приклад із зовсім іншої області народного духу, а саме – з релігійної історії України. Порівняння мови правозахисту з латиною нагадало мені суперечки в українському суспільстві в період Берестейської унії 1596 року. Україна тоді відчувала величезний цивілізаційний тиск як з боку пасіонарного на той час протестантизму, так і з боку оновленого єзуїтами польського католицизму. Експансія тих двох конфесій на схід застала українське православ'я все ще ослабленим і zdegradованим. Мова теологічної науки на Заході – латина, мова науки на Сході – грецька (якщо не старослов'янська)? Захисники «древняго благочестія» виступали категорично проти вивчення латини в школах України. Мовляв, через латину проникали до нас чужі й ворожечі нам ідеї. І треба було аж статися величезному суспільному струсові у вигляді Берестейської унії, щоб оновилося й саме православ'я. Петро Могила запроваджує в братських школах вивчення латини, і в наукових сферах пробіг живильний струмінь дискусії та інтелектуального пошуку. Петро Могила не був зрадником українства. Він лише сприяв адаптації українським менталітетом передового досвіду Заходу.

Мораль цієї розгорнутої метафори зрозуміла. Більшість сучасних правозахисників тверезо дивиться на речі й не ставить собі за мету (принаймні, свідомо) механічно перенести правозахисні **форми**, припасовані до західних держав. Але проти ідеї переймання високих **стандартів** пошани до людської особистості ніяких розумних заперечень бути не може. Негативні деформації в державному організмі України можуть викликати лише ті західні моделі, які не припасовані до нашого життя і нашого правового механізму. Але залежність тут двостороння: треба припасовувати не тільки західні моделі до нашого менталітету, а й однозначно наш менталітет та зашкарублі стереотипи поведінки – до найвищих стандартів цивілізації (ото взяти хоча б ставлення до дитини, до інвалідів тощо).

Натомість емоційне відштовхування ідеї людини, опозиція до самого поступу людської цивілізації робить нас захисниками, так би мовити, «древняго радянського благочестія» і прирікає на історичну поразку. Допустити, щоб до такої відсталі позиції була пришпилена українська ідея, просто неможливо. Це поставило б під сумнів саму українську ідею, а інструментом прав людини скористалися б тим часом наші вороги. Отож, я закінчую свою доповідь у глибокій переконаності, що опанування українським суспільством мови прав людини, адаптація ним здобутків цивілізації, без сумніву, впливають із наших національних інтересів і пішли б на користь українській державності. Не менш важливою є також активна ініціативність української дипломатії в царині прав людини на зовнішньополітичній арені. Це стосується не тільки захисту культурно-національних інтересів українців в Росії чи деінде за кордоном, а й загалом присутності України в усіх міжнародних заходах, пов'язаних із правами людини.

Залишається тепер відповісти на поставлене на початку запитання: то кому ж служить ідея прав людини? На мою думку, вона буде забавкою найрізноманітніших ідеологій, допоки люди не оволодіють інструментарієм прав людини досконало. А якщо це нарешті станеться, то виявиться, що служить ця ідея людині. І тільки поганий державник не побачить у цьому великої користі для України.

ДЕЯКІ СУМНІВИ

Г.А. Мар'яновський)

(Про статтю М.Мариновича «Права людини і проблеми української державності»)

Спочатку слід зазначити, що стаття не дає відповіді, чи існує в нашій державі проблема з правами людини і як вона співвідноситься з проблемою української державності. Але, мабуть, так питання і не ставилося, та все таки: кому служить ідея прав людини? Рухи, що оперують цією ідеєю – як вони співвідносяться з державою? На перше запитання відповідь дано чітку та зрозумілу навіть для поганого державника: виявляється ідея прав людини служить людині. Та чи варто було задля такого висновку писати статтю? Тим паче, що жодний державник на це не зверне уваги, бо оперує іншими поняттями. Проте статтю, мабуть, написано задля іншого – визначити правильність правозахисників залежно від ставлення до української державності.

Ось тут і проявляються знайомі впродовж багатьох десятиріч «родимі плями», але вже не капіталізму, а «комуноросійської» імперії. Це правда, що «здобуття Україною незалежності створило якісно нову ситуацію». Але правда, що й ставлення до прав людини, та всі безконечні порушення та зневажання (**нехтування**) (це найм'якше слово) з боку держави до своїх громадян плавно перекочували з держави, що розпалася, у нову. Не зазнала змін судова система, залишившись такою ж репресивною, залежною та байдужою. Але боротися з нею? – та, ні, адже тепер ця система освячена не червоним, а жовто-блакитним прапором, «а інструментом прав людини скористалися б тим часом наші вороги». Невже авторів невідомо, що в міліції нашої рідної держави б'ють його співгромадян, незалежно від прихильності до кольору прапора (тепер інші часи та інші критерії). До речі, ніхто не помітив, щоб змінилося ставлення до цього з боку прокуратури. А Указ Президента України про превентивне затримання? І в новій українській армії з потурання офіцерів процвітає «дідівщина» та всі потворності з цим пов'язані так само, як і в колишній Радянській Армії.

Ну, гаразд, все це дісталось у спадок. А підвищення цін на транспорт протягом двох місяців у 25 разів без підвищення зарплати? І на хліб у 15? Ви, звичайно, пам'ятаєте, з яким обуренням сприйняли люди лише триразове підвищення цін при ще союзному міністрові фінансів, який порадив усім тугіше затиснути паски? Сьогодні нам державні чиновники, які ні за що нас мають, регулярно пропонують затягувати паски, пояснюючи це тепер довгосподіваними реформами. Голодомор 30-х теж був наслідком реформ, а хто цього не розумів, ну, що ж – недержавні люди державі не потрібні. І не треба при цьому говорити, що держава – це одне, а чиновники – інше. Коли в Україні шез цукор, повідомляли, що стратегічний продукт вимінювали на нафту, з приводу відсутності нафти недержавні люди писали скандальні і викривальні статті, якимось за малим не було порушено кримінальну справу. Але не махати ж кулаками проти свого ж уряду та не говорити ж прокурорським тоном (та й хто слухати буде?). І якщо у Харкові люди стоять у тисячній черзі за двома жетончиками до метро напередодні підвищення цін, то невже дійсно важливим є, під якими прапорами сидить влада, що дала таку вказівку?

Світле майбутнє і в колишньому Союзі, і в незалежній Україні – не для всіх. А тому, принаймні, некоректно закликати займатися правозахистом, оглядаючись на «українські ознаки державності». Хоча я, безумовно, підтримую заклик автора до партнерських стосунків, але цей заклик слід адресувати не правозахисникам, а державі. Бо саме цивілізованість правління в першу чергу визначає рівень конфронтації.

Чи є вихід з зачарованого кола? Світло, що мріло кілька років тому, зовсім зникло? Яким чином можна допомагати людям, що зневірилися та за всіх режимів даремно оббивали пороги присутствених місць?

Відомо, що головна гарантія прав людини у правовій державі – це судова гарантія. Сьогодні така гарантія відсутня; прокуратура – орган, що наділений функцією загального нагляду за законністю (і в судовому процесі) працює погано, бо становлення і прокуратури, і судів відбувалося в одному суспільстві за принципом «соціалістичної законності». Та, крім того, прокуратура є стороною, що підтримує державне звинувачення. Тому потрібен новий інститут, що, не підміняючи судової влади, мав би контрольну функцію у випадку конфлікту громадянина з владою. Як відомо, такий інститут (омбудсмена) давно існує у багатьох країнах і, безумовно, потрібен нашій державі. Не маючи завдання торкатися багатофункціональних можливостей інституту уповноваженого з прав людини, хочу все ж зазначити, що це можливість виходу на шлях до правової держави, де дотримувалися б не тільки букви, але й духу закону, що захищає нашого багатостраждального співвітчизника. І при намаганні виконати одне з головних завдань правозахисного руху – сприяти становленню громадянського суспільства, ми, можливо, прийдемо в світлому майбутньому до створення правової української держави.

ПРАВЗАХИСНИЙ РУХ НА ПОСТТОТАЛІТАРНОМУ ПРОСТОРІ КОЛИШНЬОГО СРСР. ОСОБЛИВОСТІ ЙОГО В УКРАЇНІ

І.Б. Захарова

На нещасну голову колишнього жителя колишньої могутньої імперії одразу звалилося надто багато інформації про його права: виявилось, що народи мають право на самовизначення, а кожен з нас – право на життя та численні свободи. Проте, величезна кількість громадян нових незалежних держав, Україна, на жаль, не виняток з правил, зовсім не вважають себе більш вільними та захищеними, а право народу на самовизначення іноді приводить до затяжних кривавих конфліктів, коли тим, що до них втягнуті, колишнє підневільне життя в імперії здається просто раєм. Україна, слава Богу, поки що один з небагатьох винятків з цього ряду, значною мірою внаслідок того, що правозахисний рух у ній був більшою мірою невіддільним від національного і в 60-ті і у 80-ті роки. Ряд національно-демократичних партій сьогоднішньої України очолені колишніми правозахисниками, дисидентами, які тільки у поодиноких випадках висувують крайні програми, а в більшості залишаються у право-центристському спектрі. Зусилля багатьох з цих лідерів були скеровані на усунення стереотипів у міжнаціональних тертях, запрограмованих імперією та активно підігрітих її спецслужбами в процесі розпаду СРСР. Україна, що осягала незалежність, виявилася нечутливою до безлічі провокативних пасток: від прихованих закликів єврейських погромів 1989 р. до спроби підштовхнути українську владу до силового вирішення кримської проблеми у 1992-94 рр. І все ж, незважаючи на «мирне небо над головою» (дай Боже, щоб воно залишалося таким завжди), жителі України не почувуються захищеними ні економічно, ні політично, ні громадянськи. Постійно, зустрічаючись з людьми, зокрема похилого та літньо-

го віку, чуєш: «Колись хоч був якийсь закон». І часто це говорять люди, що цілком свідомі того, якою страшною державою був СРСР. Постімперський, посттоталітарний простір створив сюрреалістичну реальність, де громадяни нової Української держави мають поєднати в одній голові водночас нелюбов до всіх лівих та всіх правих партій, терпіти через розпад Союзу та злоститися на Росію за нав'язливі спроби його відновити. Можна довго перераховувати варіанти, здавалося б непоєднаних ідей, що іноді доходять до фантастики, наприклад: любов до Сталіна та Миколая Романова у сполучі з українською національною ідеєю – мені доводилося зустрічати й таке. Дезорієнтованість, розгубленість та пригніченість у більшій частині населення такі, що наші громадяни просто не помічають, поки що не можуть помічати, що в такому психологічному просторі, де вони згуртувалися, не маючи надії вийти з нього, прочинені двері, а дальший рух у нормальний світ – справа особистих зусиль кожного громадянина. У цій ситуації дуже важко говорити про правову державу, яка звичайно створюється зусиллями всього суспільства разом. Тепер маємо зачароване коло, коли, отримавши ряд демократичних свобод, громадянин просто не в змозі ними скористатися, і трансформує свою розгубленість та хаотичність поглядів та прагнень у вибори недієспроможного парламенту. (З президентами справа дещо краща, мабуть, сукупний мозок нації ще або вже здатний уникати фатальних помилок). Але парламент у парламентсько-президентській республіці – реальна сила і влада, здатна якщо не кардинально змінити політику президентів, то блокувати всі їх добрі починання. Втім, виконавча влада не проявила у нас досі особливої сили та послідовності, хоча й не робила невиправаних помилок. Але в ситуації, що склалася у нашій країні, в час, коли процес державного будівництва має бути не тільки динамічним, єдиним та неперервним, але й розумно керованим, параліч одної з основних владних структур та посередність іншої – не дає можливості вирватися з зачарованого кола. Україна потребує зараз неординарних кроків, здатних вивести суспільство в першу чергу з психологічного тупика. На мій погляд, жителі Західної України, що зуміли з об'єктивних та суб'єктивних причин зберегти традиційні національні цінності, дезорієнтовані менше, ніж жителі Східної України, які часто не можуть вирішити для себе головного запитання: а чи хочуть вони взагалі бути громадянами такої держави? Жителі Західної України на це запитання відповіли однозначно: у їхній свідомості така держава існувала вже давно і їй штучно не давали сформуватися. Жителі Східної України, що проголосували за незалежність у 1991 році на хвилі гострого незадоволення центральною союзною владою, виявилися куди менш готовими до тягара державного будівництва: досить глянути на кількість представників крайніх сил політичного спектра, що пройшли до парламенту від Заходу та Сходу на останніх виборах, і ми пересвідчимося, що жителі Західної України соціально стійкіші та краще знають чого хочуть.

Правова незахищеність громадян України, таким чином, пов'язана із слабкістю її державних інтересів, нерозвиненістю громадянського суспільства. У цій ситуації, мені видається помилковою позиція тих правозахисників, які вважають, що у відсутності правового простору винуваті тільки державні структури. Захищу слово дуже шанованого мною колеги, що зробив так багато, щоб розгорнути правозахисний рух у Харкові: «Я хотів би тут зазначити, що правозахисний рух, за визначенням, має перебувати в опозиції до державних структур, рівень конфронтації визначається в першу чергу цивілізованістю управління, у другу – цивілізованістю руху... Ми готові до партнерських стосунків, чи готова держава?» (Г. Мар'яновський). У словах правозахисника, що допомагав і допомагатиме безлічі людей у захисті їх громадянських прав, я бачу два моменти, з якими ніяк не можу погодитися. Опозиція до державних структур – зовсім не роль правозахисного руху. Це роль, залежно від «цивілізованості» державного управління, політичних партій чи партизанських загонів, але ніяк не правозахисників, які, виходячи із своєї філософії та статусу, змушені вести діалог з державними структурами, яким би важким цей діалог не був, якщо держава, як це було в СРСР, чи як відбувається тепер в Росії, не відмовляється від нього геть. Тоді правозахисний рух орієнтується перш за все на наддержавні структури світового співтовариства, які спроможні впливати на становище з правами людини в даній країні: ООН, ОБСЄ тощо. Українські правозахисники вдаються за допомогою до світового співтовариства, але не скажеш, що діалог з власною владою вичерпано.

В Україні ні попередні, ні сьогоднішні структури державної влади і не думали відмовлятися від діалогу з правозахисниками (Україна формально дотримується взятих на себе зобов'язань за міжнародними договорами). Питання в тому, наскільки ефективним є той діалог і чи може він бути ефективним за такої слабкості державних структур та визначеності, або й відсутності фундаментальних законодавчих актів? Цілком зрозуміло, що не може. Наша держава не тільки не може захищати громадян від сваволі чиновників, але вона не захищає державних інтересів від громадян (згадаймо, скільки рухів в Україні прямо виступає проти її суверенітету). Цей процес двоєдиний.

Повертаюся до того, що вже казала вище: про почуття незахищеності у наших громадян та широко розповсюджені думки, що колись діяли якісь закони. У тім-то річ, що неправова, але структурно сильна держава створює у побуті куди менше перешкод, її апарат більш злагоджений, чиновники усіх рівнів чудово знають, що можна і чого в жодному випадку не можна робити. Ця порівняна стабільність та злагодженість чиновницького апарату створювала ілюзію певної побутової захищеності. Можна було отримати більш чи менш попрацювавши те, що не зачіпало прямо інтереси держави. Але досить було зачепити ці інтереси і люди їхали проти волі в колгоспи, хворі юнаки йшли до армії, матері не отримували лікарняних по догляду за дітьми тощо. Про ці прикрі «дрібниці», з яких складалося наше життя в СРСР багато хто забув, занурившись у нинішні труднощі, викликані економічним розвалом та дезорганізацією владних структур. Так, більшості громадян у будь-якій точці колишнього СРСР, жити тепер важче. Але далеко не всі з них розуміють, що нинішні біди сформувалися в Радянському Союзі. Економічна катастрофа та нехтування особистістю – це те

спільне, що залишилося у спадок всім країнам колишнього СРСР. Припускаю, що Україна, якщо не рахувати прибалтійських держав, ще відносно щаслива частина постімперського простору: влада нашої держави не закидала бомбами свої ж міста, не застосовувала важку артилерію й танки проти своїх парламентарів, не змушувала своє населення голосувати за єдину кандидатуру на пост президента в кількості 90% усіх жителів республіки. Я не знаю випадків заборони лівих чи правих газет опозиційного характеру.

То чому ж правозахисники нашої країни мають відмовлятися від діалогу з владою, позбавляючись можливості впливу на головний, життєво важливий для всіх процес: на державне будівництво, на формування демократичних інститутів, на законодавство? Сьогоднішня влада, на відміну від влади в колишньому СРСР, неоднорідна. І це добре. Всередині державного апарату, у Верховній Раді, у більшості партій та рухів є люди, з якими можна й треба знаходити спільну мову (зараз не торкатимуся сил, з якими, на мій погляд, цей діалог неможливий, бо це окрема тема для розмови). В першу чергу слід знаходити порозуміння з тими, хто щиро зацікавлений у процесі державного будівництва. Людство ще не навчилося існувати без держави. Іншої держави, окрім України, ми не маємо. А думка про те, що СРСР можна відродити у будь-якому вигляді: в колишньому «єдиному та могутньому», чи у вигляді союзу 4-х «братських слов'янських» держав – це ще одна химера посттоталітарного простору, яка може допровадити до небаченої кривавої катастрофи. І влада України, і громадяни, і правозахисники просто не мають іншої альтернативи, окрім створення незалежної сильної стабільної держави, звичайно, максимально можливо правової. Альтернативою цьому є не якесь інше нормальне життя, а кривава веремія, і було б добре, щоб правозахисники, по-перше, збагнули це самі, а, по-друге, змогли пояснити це і громадянам України, і представникам влади. Адже в певному сенсі правозахисний рух виконує роль посередника між громадянами і владою. Досвід світової історії засвідчив, що тільки спільні зустрічні зусилля держави та всіх її громадян здатні сформувати правовий простір і створити звичайну країну, де людина могла б спокійно займатися своїми справами і не залежати від того, який з лідерів існуючих партій прийде завтра до влади. Правозахисники ж мають, на мій погляд зробити все від них залежне, щоб діалог між державними структурами та громадянським суспільством, що формується, не припинявся. Тільки тоді ми зможемо сподіватися на те, що наш рідний хаос якимось структурується і набуде рис нормальної національної держави (під словом «національний» автор розуміє усіх громадян України, що вважають себе такими).

ДЕРЖАВНІСТЬ ЧИ ГРОМАДЯНСЬКІСТЬ?

В.В. Речицький

Питання державності сьогодні органічно притаманне українській політичній та й не тільки думці. Спектр ідей та думок широкий – від занепокоєння теоретичними похибками в структурі розподілу влад в проекті так званої «малої конституції України» – до культурологічних аспектів побудови системи державної освіти, коли йдеться вже власне не про державність, а про інтелектуальну традицію життя в умовах відсутності останньої – традицію безперечно рідкісну й неоднозначну. Дехто проблему української державності бачить в аспекті національної (в крайніх випадках збройно-військової) консолідації. Інші вбачають певну загрозу молодій державності в парадоксах історичного посагу України, посагу переважаного політичними зрадами, сумнівними компромісами тощо. А звідти й гасло: повернути вектор нашого інтересу від минулого до майбутнього, від традиції до перспективних візій, що само по собі також вписується в одну з традиційних прикмет новітньої історії України – історії комуністичної заангажованості «загірною комуною», або ідеєю соборності й національної відрубності, або «інтернаціональним націоналізмом» – вторинним віддзеркаленням більш «чистих» європейських форм скрайнього етнічного самоототожнення.

Так або інакше, сучасникам непросто ствердити свою оригінальність на тлі того, що вже було осмислено й, головне, емоційно пережито М. Міхновським, Ю. Липою, Д. Донцовим, В. Винниченком, Ю. Липинським, С. Петлюрою або й менш масштабними фігурами І. Мазепи, Є. Коновальця та М. Шлемкевича. На цьому історичному, філософському, політологічному, культурологічному тлі проблема новітньої української історії мені бачиться взагалі не такою, де є початок, середина і кінець. Вона є швидше синтетичною, векторно-поліфонічною, а в плані організаційному – інтуїтивно-синергетичною.

Якби ми мали клопіт тільки з «поганою історією», то могли б, як школяр, видерти із історичного щоденника сторінки з «двійками» й від сьогодні започаткувати нові з «п'ятірками», ну... з «четвірками». Але ми не діти, хоча й самовизначилися дещо запізно. «Двійки» завжди вже будуть з нами, а чи будуть «п'ятірки», залежатиме вже не тільки від нас. Та й чи так важливі «п'ятірки» в щоденнику державотворення? Чи взагалі державності нам бракує? Спробую висловитися конкретніше.

Сьогодні проблема державотворення конструктивно не виглядає складною. В політичному сенсі держава – це більш-менш примітивний механізм, деталі якого винайдено так давно, що ми вже й не пам'ятаємо їхніх авторів. Представницькі органи, уряд, суд, армія, бюрократія, закони... Все це, зрештою, політичні кубики, комбінація яких майже завжди дає передбачуваний результат. Можливі схеми аж надто відомі.

Політологічні джерела на Заході сьогодні майже в унісон твердять: для успіху й процвітання суспільства, громадян державність взагалі не має принципового значення. Прогрес забезпечує ступінь свободи суспільства, масштаб громадянської ініціативи, а не державність. Нам же бракує саме прогресу й процвітання.

Нобелівський лауреат Ф. Гайек мало не все своє життя наполягав на тому, щоб дати режим «вільних

рук» суспільству, обмежити державу, не перешкоджати громадянам вільно чинити власною долею. Приблизно те ж саме доводили Фрідман та Мізес, Зрештою, їх аргументи оцінили не тільки інтелектуальна еліта, але і конкретні лідери. Політичні промови Р. Рейгана часто-густо були просто адаптацією ідей цієї трійці.

Той, хто дочитав до цього місця, може подумати: ясно, автор стоїть на позиціях економічного лібералізму, про що вже писано-переписано... Спробую однак ствердити деяку оригінальність.

Як на мене, сьогодні Україну і як державу, і як суспільство не порятує ні досвід Японії, ні повоєнної Німеччини, хоча розвал нашої економіки мало чим поступається повоєнному. В чому ж унікальність історичного контексту українського сьогодення? По-перше, в наявності багатьох історичних зразків до наслідування. По-друге, в організаційній неможливості зробити це в послідовних формах.

Чехи у порівнянні з нами мають надто високу культуру виробництва, поляки – непорушні традиції приватного землевласництва й торгівлі, угорці – солідну включеність у зовнішні ринки. Все це в сумі виглядає як значно менша від нашої заангажованість соціалізмом. Для них питання стоїть простіше: позбутися занімилості членів суспільно-державного тіла, розім'яти м'язи національного левіафана. Для нас же питання стоїть складніше.

Візьму на себе відповідальність стверджувати: нам вже ніколи не позбутися до кінця наслідків історичної ураженості соціалізмом. Перевчити нас на старе «капіталістичне» можна буде тільки до певної міри. І справа полягає не тільки в тому, що, як твердять політологи, люди полюбляють рівність більше, ніж свободу. Просто ми історично перейшли в дещо відмінний вимір суспільної ментальності. Звісно, ми не досягнули економічної, екологічної або політичної зверхності над Заходом, як замірялися. Але чи дає це підстави для беззастережного самоприниження? Чи таким вже примусовим, чужерідним був наш соціалістичний порив?

Добре це чи погано, швидше погано, але «за Советів» ми відтворили певний зразок так званого «некомерційного» типу суспільства, про яке в 40-ві роки цікаво писав Джозеф Шумпетер. Сьогодні цього американського економіста перевіджують.

Головна думка Шумпетера була така: існує тільки два типи суспільств – соціалістичні та комерційні. Вони не конкурують між собою, якщо говорити про їх економічні параметри. Зокрема органічні соціалістичні суспільства взагалі не націлені на максимальне споживання. Вони за означенням «скромні».

І хоча сьогодні ми змушені бути проринковими й прокомерційними, це все ж не означає, що створений пласт некомерційної свідомості може бути швидко подоланий. Як органічна складова частина колишнього СРСР Україна повною мірою зазнала на собі наслідків наймасштабнішої в світовій історії спроби ноосферної раціоналізації. Спроба була невдалою, бо абсолютно нехтувала найважливішими людськими інстинктами. Однак вийти із зони «історичного вибуху соціалізму» нам вже не вдасться, як не вдасться Нагасакі стати звичайним японським містом.

Звісно, соціалістичний порив в Україні мав адекватну опозицію, про що сьогодні ми справедливо багато пишемо й говоримо. Але він мав також потужну енергію суспільної пасіонарності, без якої не може торжествувати жоден тоталітаризм. Цього не можна ігнорувати в будь-якому серйозному історичному підході, і це свідомо констатують найбільш ерудовані, а водночас саркастичні щодо соціалізму критики тоталітаризму, зокрема такі як Х. Арндт.

Спроба соціалістичної раціоналізації нашого життя завершилася величезним фіаско, яке зродило настрій глибокої суспільної фрустрації. Останню переживають навіть ті, хто свідомо ніколи не підтримував соціалізму. Отже, не дивно, що навіть в обставинах нашого економічного убозтва на тлі західного процвітання, інтелектуально зрілі й знайомі із Заходом не з книжок співвітчизники відверто констатують нашу відчуженість від, скажімо, «американського стилю життя». У чомусь суттєвому ми сьогодні надто відмінні.

Захід мав всі підстави кепкувати над нами. Але це кепкування у чомусь маловловимому (парадокс історії) інфантильне. Його, до речі, найчастіше дозволяють собі емігранти, яким не вдалося духовно освоїти ні національний трагізм вітчизняної історії, ні тьмяно для них окреслений абрис тієї цивілізації, яку за означенням Олвіна Гофлера піднесено сьогодні «третьою хвилею».

Захід же й сьогодні з усією щирістю своєї відкритості, інформаційної наповненості та невідомості демократичності ще не позбувся пріоритету застарілого паттерну (зразка, стереотипу) «мати» (посідати щось) – to have – на відміну від амбітного, на який ми так і не спромоглися, а все ж нового парадигмального зразка «бути» (кимось) – to be.

Воно то добре за всіх часів «мати» (щось). Думати інакше було б похмурою утопією. Але й сьогодні, як і сто років тому, кращі представники саме західної політичної думки, такі як К. Поппер, Е. Фромм, Б. Рассел стверджують: люди ніколи не позбудуться прагнення стати над своїми (економічними, зокрема) інстинктами, підпорядкувати їх розумові, переробити своє життя в такий спосіб, щоб дійсно жити, а не споживати.

Спроба ігнорувати інстинкти, в якій таку трагічну участь взяла й Україна, була приреченою від початку. Справдився французький вираз: почуття керують нами більш владно, ніж розум. Але дарма думати, що розум колись-то заспокоїться. Він ще шукатиме собі нового задоволення.

Щоб не пасти задніх вічно, українська спільнота й сьогодні мусить уникати спокус історичного спрощення. І перша умова для цього – не зрідатися ні трагічного минулого, ні недосконалого сучасного, ні більш ніж проблематичного майбутнього. Що ж до державності, то її якраз сьогодні в нас понад усяку міру. Бракує ж нам іншого і в чомусь політично протилежного, а саме громадянськості: зверхності індивіда над чиновниками, а громадянського загалу над державою як такою.

Сьогодні рівень політичної зрілості дозволяє усвідомити, що існують речі, які можуть бути більш важливі від

державності. В даному випадкові – рівень товариськості, цивілізованої «поміркованості», стриманості, самодисциплінованості. І тут в Україні не такі вже й погані показники. Зсередини нам сьогодні мало що загрожує. Бракує нам поки зовнішньої комфортності, гарантованості.

Чи актуальним в цьому сенсі є рівень нашої державності? Безперечно, але не більше ніж до певної межі. Зовнішні обставини ще довго лишатимуться функцією часу з не визначеними наперед параметрами.

Без підтримки та заохочення зназовні в Україні може сформуватися жорстка державність. Якщо ж східно-європейський клімат пом'якшиться, перевагу може взяти вектор громадянськості. Що ж стосується внутрішніх проблем державності, то люди мають просто жити, по змозі насолоджуючись. Без громадських мобілізацій і жертв на олтар чужого або майбутнього щастя. Зрештою, з цього може вирости традиція, а згодом інтегративність. Ось тоді й поговоримо докладніше про феномен державності.

НАЦІОНАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ

ЗВЕРНЕННЯ

ЧЛЕНІВ МОСКОВСЬКОЇ ХЕЛЬСІНСЬКОЇ ГРУПИ ПРО ПРИНЦИПИ МІЖНАЦІОНАЛЬНИХ ВІДНОСИН

Правові та моральні принципи міжнаціональних відносин похідні від загальнолюдських гуманітарних цінностей та прав людської особистості. На цьому базується безумовна рівність всіх людей незалежно від їхньої мови, національної та расової приналежності, що з іншого боку неможливе без обов'язку кожного з повагою ставитися до всіх інших національностей. Принципово аморальні будь-які форми націоналізму, тобто – вивищування власної національної гідності коштом прямого чи опосередкованого приниження національної гідності інших народів та етнічних груп. Жодні соціальні проблеми не вирішуються шляхом підбурювання в людях націоналістичних почуттів. Будь-яка націоналістична активність викликає у представників інших народів реакцію-відповідь, що неминуче дестабілізує суспільство в цілому.

Між тим, виняткова живучість в людях націоналістичних забобонів, швидка займистість націоналістичних настроїв з найменшого приводу є в сучасному суспільстві таким фактом, з яким неможливо не рахуватися. Об'єктивна реальність полягає в тому ще, що в житті, як правило, неможливо провести чітку межу між почуттям законної національної гідності та претензією на національну виключність, так само як і відділити у психіці людей переживання з приводу історичних національних образ від почуття ворожості до народів, представники яких в минулому були причетними до цих історичних несправедливостей. Тому від усіх учасників міжнаціональних спорів та дискусій вимагається не просто розвинена терпимість до протилежних думок, але й узгодження ряду універсальних норм міжнаціональної поведінки.

Виходячи з цього, а також з переконання, що тільки в умовах вільного та доброзичливого поводження з іншими народами кожен народ може сповна реалізувати свої власні національні права, національну культуру та економічне процвітання, Московська Хельсінкська Група закликає громадян усіх національностей колишнього Союзу РСР керуватися такими принципами міжнаціональних взаємин:

1. Право на самовизначення аж до відділення в незалежну державу є природним і невід'ємним правом усіх народів. Право народу на самовизначення не відділимо від його обов'язку визнати той же об'єм прав за всіма іншими народами, включаючи національні меншини у складі державного утворення, що виділяється. Жоден народ не може розглядати право на самовизначення як свій винятковий привілей.

2. Ніхто не вправі прямо чи опосередковано змушувати народ залишатися у складі багатонаціональної держави, так само як і змушувати його виділятися. Право народу на самовизначення може бути реалізоване тільки на підставі референдуму, проведеного в обстановці свободи волевияву, що виключає будь-який тиск, і у формі, що виключає неоднозначність тлумачення його результатів.

3. Національна більшість будь-якого національно-державного чи територіального утворення відповідає за існування національних прав усіх національних меншин даного регіону, зобов'язана турбуватися про умови їх існування та гарантувати їх права шляхом створення для цього режиму найбільшого сприяння.

Тягар доведення неможливості виконати конкретні претензії національної меншини лежить на адміністрації цього державного чи територіального утворення.

4. Лідери держав та національних рухів зобов'язані встановлювати особисті контакти з найбільш авторитетними представниками національностей у суміжних регіонах, показувати приклад терпимого ставлення до сторін у міжнародних спорах і цілковитого утримання від ультимативних заяв. Вони також зобов'язані вжити кроків до замирення націоналістичних пристрастей громадян своєї національності і несуть моральну відповідальність за стихійні заворушення на національному ґрунті.

5. Усі народи і національні меншини покликані з повагою ставитися до існуючих юридичних кордонів, федеральної належності та адміністративного підпорядкування національно-державних та територіальних утворень, підтримувати існуючі з минулого кордони. Порухення історичних національних кордонів враховуються постільки, оскільки до вказаних порушень причетні нинішні покоління людей.

6. Будь-яка ініціатива зміни кордонів, федеральної належності чи адміністративного підпорядкування республік та інших національно-державних утворень визнається виправданою тоді, коли вичерпано інші способи забезпечення повних національних прав відповідної національної меншини. При цьому минулі порушення історичних національних кордонів враховуються постільки, оскільки до вказаних порушень при-

четні нинішні покоління людей.

7. Національна більшість регіону, що виділяється в незалежну державу, зобов'язана забезпечити, щоб несприятливі наслідки цього виділення для громадян, що не бажали змін, або навпаки, збереження попереднього громадянства, були б по можливості зрівняні для обох сторін, а зв'язані з переміною місця проживання витрати мінімальними. Остаточні кордони між державами встановлюються шляхом взаємної угоди.

8. Категорично відкидаються будь-які форми насильства як способу вирішення міжнародних конфліктів. При виникненні міжнародних спорів сторони зобов'язані максимально утримуватися від односторонніх дій та висування ультимативних вимог.

9. Всі міжнародні спори вирішуються тільки шляхом переговорів учасників спору. Сторони, що беруть участь у спорі, можуть звернутися за допомогою у його вирішенні у третейський суд (арбітраж) тільки за взаємною на те згодою.

Спокій населення республік та національних регіонів, що беруть участь у спорі, та повне утримання від дій, що збуджують націоналістичні пристрасті, є обов'язковими передумовами практичного вирішення міжнародного конфлікту. Третейський суд (арбітраж) повинен зупинити розгляд спору до повного виконання цієї умови.

10. Здійснення національних прав не повинно розбігатися із загальнолюдськими гуманітарними цінностями та правами людської особистості. Право народу на самовизначення не повинно вести до обмеження демократичних свобод та прав людини.

Автори звернення закликають представників інтелігенції усіх національностей наших країн підтримати цю платформу і об'єднати зусилля на утвердження зазначених принципів міжнародних відносин.

1992 р.

АНТИСЕМІТИЗМ В НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ. ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ

Л. Фінберг

У новітній час ідеологічною основою антисемітизму на території СРСР стає боротьба із сіонізмом. Критика сіонізму та політики Ізраїлю на Близькому Сході, не вщухаючи, велася аж до «перебудови» усіма засобами масової інформації, на політзаняттях та політінформаціях, що проводилися на усіх підприємствах, в установах, армійських частинах, навчальних закладах. Антисемітизм став предметом чисельних «наукових» досліджень, темою для захисту дисертацій. Все це фінансувала та заохочувала держава. Саме ця багаторічна та масштабна, ретельно спланована, пропагандистська кампанія формувала світогляд нинішнього покоління, затвердила та закріпила у його свідомості наявні стереотипи та міфи, доповнила їх новими, оформила в особливий жаргон, повний натяків та евфемізмів, зробила його загальнодоступним та зрозумілим кожному.

Усі перелічені вище процеси, можливо навіть більшою мірою, ніж в інших провінціях імперії, відбулися в Україні, де взаємини корінного населення та єврейської меншості були ускладнені історично та залишили помітний слід у психіці обох народів. Мабуть, саме в Україні в період комуністичного панування державний антисемітизм діяв найлютіше, заставляючи єврейську молодь виїжджати до інших республік Радянського Союзу, так само як і представників інтелігенції, змушених реалізувати себе там, де перешкоди їх кар'єри були значно меншими.

Ліберальна перебудова кінця 80-х років спонукає керівництво країни шукати нові шляхи у вирішенні національних протиріч, офіційно засудити антисемітизм, відмовитися від політики антисемітизму.

З розпадом СРСР та проголошенням незалежності Україна вступила на шлях демократичних перетворень. Парламент країни прийняв ряд законодавчих актів, скерованих на захист прав національних меншин, було встановлено дипломатичні відносини з Ізраїлем, склалися сприятливі умови для відновлення єврейської самоідентифікації, розвитку єврейської культури, освіти, релігії та громадської діяльності.

У цей період відбувається ряд акцій солідарності української та єврейської інтелігенції, наукові конференції, присвячені україно-єврейським взаєминам, дні пам'яті загиблих в Бабиному Яру...

* * *

Однак період романтичних сподівань гармонії життя, у зв'язку з утворенням Української держави закінчується дуже швидко. Реаліями стає боротьба за владу між новими політичними та економічними елітами, варварський перерозподіл (часто розкрадання) колишньої державної власності, відкрите та приховане безробіття, шахтарські страйки, зниження життєвого рівня більшості населення, різке зростання злочинності.

Звичайно, ці проблеми та протиріччя нового часу не могли не викликати ксенофобських, екстремістських ідеологій та антисемітизму серед них.

Ідеологами антисемітизму на новому етапі української історії виступили ряд праворадикальних партій та рухів, перш за все об'єднання «Державна самостійність України» (ДСУ), партія ідеалістів, регіональні структури Української національної асамблеї та Української народної самооборони, декілька десятків «незалежних» публіцистів, деякі засоби масової інформації. Зупинимося докладніше на цьому явищі.

Основними проявами антисемітизму в Україні останніх двох років є ксенофобські публікації ряду газет

(від 1-2 за місяць у 1992 р. до 20-30 за місяць наприкінці 1994 року), а також мітинги ультраправих політичних сил. Особливо поширене це явище у Львові, де партія ідеалістів відкрито виступає із заявами типу:

«негайно видати закон про заборону жидам очолювати українські банки, суди, прокуратуру, редакції газет, телебачення тощо»;

«прийняти закон про депортацію з України жидів, винних у голодоморі 1932-33 років»...

Заради справедливості треба зазначити, що ця партія не грає практично жодної помітної ролі в політичному житті регіону. Однак її провокаційні заяви, мітинги тримають у напрузі нечисельне єврейське населення міста (у Львові 5-6 тисяч євреїв).

Антисемітські статті – різного рівня агресивності – публікують як правило малотиражні партійні газети: «Нескорена нація», «Голос нації», «Українські обрії», що розповсюджуються неформальними каналами. Але, починаючи з 1993 року, за справу антисемітської пропаганди взялися й більш серйозні видання. Найбільшу тривогу викликає регулярна, спланована антисемітська пропаганда однієї з найпопулярніших та багатотиражних газет Західної України «За вільну Україну». Тільки 1994 р. ця газета опублікувала близько 70(!) антисемітських матеріалів із загалом близько 200 статей такого типу в усій українській пресі.

Антисемітські статті стали з'являтися і в інших «респектабельних» виданнях – газетах «Вечірній Київ», «Слово» тощо. Значний потік таких статей було інспіровано показом по українських каналах ТБ програми Сі-Бі-Ес «Потворне обличчя свободи», тенденційної та образливої для українців.

* * *

Основні ідеологеми антисемітських публікацій традиційні та «прив'язані» до місцевих умов:

– звинувачення на адресу євреїв за їх «вину» в трагедіях українського народу – репресії НКВД, організацію та здійснення голодомору, русифікацію;

– заперечення єврейських трагедій – Голокосту, єврейських погромів в Україні або звинувачення євреїв у провокуванні цих подій;

– теорії геополітичної влади євреїв, єврейського капіталу, єврейської преси тощо, що проводять антиукраїнську політику від імені США, світових фінансових кіл тощо;

– ненависть до капіталізації, яку люмпенізована частина суспільства сприймає як нову форму засилля євреїв для експлуатації українського народу;

– звинувачення у «розкраданні» України як на адресу нових бізнесменів, так і на адресу репатріантів, що вивозять багатства України в Ізраїль, США тощо (особливо широко ці звинувачення звучали у зв'язку із звинуваченнями на адресу колишнього в. о. прем'єра Ю. Звягільського);

– одвічна духовна та моральна потворність євреїв, носіїв юдаїзму як альтернативи християнству; боговбивство.

Реаліями сьогоденного єврейського життя є й деякі інші форми антисемітизму:

– періодично лідери єврейських організацій отримують антисемітські метелики поштою. Так вже було і в 1995 році у Львові та Києві. Це метелики з погрозами. А влада, як завжди, не знаходить авторів тих поштань;

– акти вандалізму на єврейських кладовищах (Чернігів, 1994 р.);

– різного типу провокації проти єврейських та ізраїльських організацій, телефонні дзвінки про «бомби» під час святкування Пуріма в Одесі, в будні у посольстві Ізраїлю в Україні (1994, 1995 рр.).

* * *

Одне з найважливіших запитань, що нас хвилює: рівень поширення антисемітських установок у суспільстві. На це запитання завжди важко відповідати через складність. Ми пропонуємо ряд даних соціологічних досліджень, що характеризують цей рівень:

– За шкалою Богарда (шкала терпимості) близько 8% населення України не хотіли б, щоб євреї були громадянами цієї країни («не допускали б євреїв в Україну»). Аналогічний показник для циган – 23%, для кримських татар – 12%, для грузин – 16%. Крім даних соціологічних досліджень рівень підтримки ксенофобських ідей характеризує доля представників крайньо правих в органах влади. У Верховній Раді України таких депутатів менше 2%, а від ксенофобського об'єднання «Державна самостійність України» – жодного. Та й у місцевих Радах їх доля не велика. Про регіональні особливості явища, як вже говорилося вище, – основні джерела політичного, ідеологічного антисемітизму пов'язані з праворадикальними партіями та рухами, що діють у Західній Україні. В той же час, у Східній Україні, як правило, безперешкодно розповсюджуються російські антисемітські видання. Рівень явища покищо не значний. Однак, спостерігається тенденція зростання антисемітських публікацій та заяв особливо серед російських шовіністичних організацій Криму.

Прояви антисемітизму в Україні в 1994 р. активізувалися під час виборів до ВР та місцевих Рад. Якщо один з кандидатів був єврей то йому, як правило, розігрували антисемітську карту (одна з форм боротьби кандидатів оголосити євреєм і не єврея – таких випадків було також немало). Особливо старалися ксенофоби не допустити євреїв до ВР України, до керівництва областями та містами. Слід визнати, що, незважаючи на найбрудніші, непристойні метелики та публікації періоду виборів, мерами двох українських міст стали

євреї. В Одесі – Гурвіц, у Вінниці – Дворкіс. І це не дивлячись на те, що питома вага євреїв у цих містах менше 5% від загального числа жителів. Аналогічно й депутатами ВР України стали ряд євреїв.

* * *

Ключовим фактором для розуміння загрози антисемітизму в Україні, на наш погляд, є не так питома вага проявів антисемітизму, – він на рівні його проявів в інших державах, – як рівень соціально-економічної нестабільності в державі, як тло явища та слабкість громадянського суспільства країни. Економічну кризу в країні характеризують цифри падіння виробництва – близько 30% у 1994 р., зниження об'ємів випуску товарів народного споживання, продуктів харчування від 20 до 40%. Фрустрація серед населення – дані соціологів: близько 70% громадян України відчують страх перед майбутнім, розгубленість, апатію (дані Інституту стратегічних досліджень).

У країні структури верховної влади напівлегітимні: увесь час протистояння президентської влади та Верховної Ради – а нову конституцію ще не прийнято. Судова система напівпаралізована: нової ще немає, а стара – достатньо дискредитована й неефективна. Усе назване зумовлює слабкість влади, неефективність її діяльності у вирішенні політичних та економічних проблем. Зрозуміло, що екстремістські сили цим користуються. Влада безсила повести процеси проти розпалювання національної ворожнечі та ненависті. У всякому разі, у своїй пропаганді вони пройшли всі ці стадії: їхні провокаційні статті не поступаються перед класичними фашистськими. Наведу цитати останнього часу:

– «Важко знайти народ, який приніс би Україні більше зла, ніж жиди. Перед їхніми злочинами меркнуть навіть взяті всі разом провини Москви, Варшави і Берліна... Україна – окупована країна, ким? Кагановичами, Звягільськими... Гітлерівське політбюро складалося зовсім не з осіб арійського походження, а з представників богообраного народу...» (газ. «Нескорена нація», 1994 р.)

– «Закликаємо всі експлуатовані жидами народи світу об'єднатися у шляхетному протистоянні слугам диявола, локалізувати їх у національній державі Ізраїль... Ми переконані, що в ту мить коли вони зберуться у себе вдома, на нашій планеті запанує братство, доброзичливість та мир між усіма народами» (газ. «За вільну Україну», 11.06.1994. «Заява загальних зборів організації ідеалістів України. Їх попередній лозунг: «Свободу Дем'янюкові або геть жидів з України»)

– З приводу програми Сі-Бі-ЕС:

«Надалі антиукраїнська брехня не зійде жидам з рук. Доведеться відповідати адекватно. І не тільки закордонним брехунам, але й їх підспівувачам місцевого значення. Якщо вони себе будуть вести як агенти іноземних держав, сповна дістануть по заслугах – аж до очищення нашої землі від ворожої скверни» (газ. «За вільну Україну», 3.02.95, автор В. Дорошовський, депутат Львівської міськради).

* * *

Характерною рисою ситуації в Україні є несформованість громадянського суспільства. Ксенофобам, антисемітам практично нікому відповісти: партіям не до таких проблем, лічених публіцистів майже не чути. Це цілком пояснимо: українське суспільство переживає сьогодні дуже важкий період своєї історії – вирішується доля державності, майбутнього нації. А загрозою їй є несформованість української нації, територіальні претензії з боку політиків Росії та труднощі економічних перетворень. У більшості випадків сьогодні всім «не до євреїв» – розібратися б зі своїми проблемами бодай. Сформулюємо деякі висновки:

1. Євреї є групою підвищеного ризику у нестабільній політичній країні. Традиції антисемітизму й пропаганда їх націонал-радикалами – небезпечна тенденція, здатна підготувати ґрунт для провокацій, актів вандалізму тощо.

2. Слабкість держави і суспільства, неефективність судової системи не дозволяє гарантувати безпеку громадян, і євреїв у тому числі. У зв'язку з цим зростає необхідність об'єднаної консолідації євреїв, встановлення нормальних відносин із структурами влади та політичними партіями й рухами демократичного характеру, з міжнародними демократичними організаціями.

3. Динаміка політичної ситуації, в тому числі тенденції зростання-зниження агресивності, ксенофобії тощо потребують постійного відстежування. Загальна закономірність реагування, що виробилися для стабільних суспільств, дуже мало надають для оцінки посттоталітарних суспільств.

В той же час безумовною є й інша тенденція: демократизація суспільства й подолання ним псевдодарностей радянського етапу, засвоєння вартостей європейської цивілізації.

Єврейська тема покинула анекдоти та стала нормальною в ліберальній та демократичній пресі. З'явилися структури єврейського життя: школи, товариства, преса, література...

Знову стало можливим бути євреєм та вчити своїх дітей цьому. Практично знято перешкоди для репатріації, створено елементарні умови для єврейського життя в Україні.

Виринає запитання: як співвіднесуться ці дві тенденції – сприятлива та антисемітська – в найближчому майбутньому України? Думаю, ні в кого відповіді на це запитання немає. Все залежатиме від загальних тенденцій розвитку пострадянського та посттоталітарного світів. Тільки моніторинг цих тенденцій дозволить адекватно оцінювати ситуацію.

ЦИГАНИ УКРАЇНИ: НАРОД ВІДОМИЙ І ЗАБУТИЙ

О.Майборода

Самоназва цих людей – «ром», і на їхньому IV Всесвітньому конгресі пролунав заклик до урядів саме так фіксувати в документах їхню національність. Австрійський уряд вже відгукнувся позитивно на це прохання. Ну а ми, як люди законслухняні, не маючи вказівки згори, поки що вживатимемо звичайний етнонім «цигани».

Попри всі складнощі, викликані розпадом СРСР, українські цигани, як розповів керівник Київського циганського культурного товариства Володимир Золотаренко, не втратили лояльності до української незалежності. Якщо ж долучити до цього напрацьовану століттями звичку не привертати до себе увагу влади, то не дивно, що цигани виявилися меншиною дуже зручною для уряду. Вони найлегше погодилися бути забутими.

За часів існування СРСР можливість постійної міграції в пошуках кращої долі збільшувала варіанти виживання. Зменшення міграційного простору спонукає до осілости, а отже, й до пошуку постійної роботи. Але ж який із цигана конкурент на ринку праці? Звичайно, сучасне циганство – це не той оспіваний поетами суцільний табір замріяних мандрівників. Досить відчутним став серед циган прошарок інтелектуальної верстви, особливо мистецької. Та все ж таки століття табірної життя наклали відбиток на циганську вдачу. Табір породив багато позитивних рис, які збереглися й за умов осілости – солідарність, взаємна підтримка, демократизм у стосунках, беззаперечний авторитет лідера, який визначається не голосуванням, а мовчазною згодою залежно від уміння захистити інтереси групи. Однак не можна забувати і про негативні риси табірної життя – неписьменність або малописьменність, обмеження у виборі професії. В окремих ремеслах цигани досягли вражаючих результатів – обробка металів, плетення лози, не кажучи вже про музику, співи й танці, які стали чи не способом життя.

Але для осілого життя цього виявилось замало. Тому в місцях концентрації циганського населення їхні постійні супутники – злидні та антисанітарія. Прихована чи відверта дискримінація при працевлаштуванні породжує безвихідь. Яскрава ілюстрація – поселення циган у Закарпатті. А характерний для області надлишок робочої сили провокує і нетерпимість щодо циган. В одному із сіл вже мала місце спроба циганського погрому.

Попри стереотипи, що цигани мають давній досвід нелегального бізнесу, за нинішніх умов їм розпочати власну справу важче, ніж будь-кому. Циганському бізнесові немає сенсу чекати об'єктивності з боку правоохоронних органів, а тим більше захисту від злочинних «авторитетів». Після розпаду таборів за умов комуністичного режиму циганські «човноки», вуличні торговці були піонерами приватного бізнесу, а за умов вільного ринку стали його аутсайдерами. Відсутність стабільного джерела прибутку штовхає циган до традиційних ще з табірних часів занять – жебрацтва, гадань, що за умов зубожіння всього населення є заробітком ненадійним. Саме ця категорія «блукаючих» циган найбільш дратує суспільство. Але жодних заходів, щоб змінити ситуацію в циганському житті, суспільство не робить. Україна, звичайно, неспроможна, як, скажімо, в Англії, організувати пересувні школи на шляхах циганських міграцій. Однак і цілковиту безініціативність у тому, щоб вирвати циганських дітей із замкнутого кола «бідність – неписьменність – бідність», напевно можна виправдати.

Що ж до коштів, то їх для початку можуть виділити міжнародні організації. Насамперед йдеться про Всесвітній союз циган, який, до речі, є членом ООН, Союз має свою символіку – синьо-зелений прапор (небо і земля), посередині якого червоне колесо. Крім того, утворено Циганський фонд Сороса, який формує проект відродження і розвитку циганської культури. На кошти фонду видається невеликий журнал для циган України (українською та циганською мовами) «Ром по дром» («Циган на дорозі»). Але видається в Польщі. Це також закономірно, бо у нас вивчення історії, культури циган, їхнього нинішнього соціального становища на серйозну основу так і не поставлене.

Наявність міжнародних організацій сприяє консолідації циган. Звичайно, теми цього процесу визначаються рівнем цивілізованості як самого етносу, так і всього суспільства. В Угорщині, наприклад, діє «циганський парламент» – орган, який вирішує питання життя всередині общини та представництва її інтересів перед державою. Загальний рівень політичної культури в Україні поки що унеможливує навіть думку про щось подібне. За циганською приказкою, «який ліс – такі й зайці, яке село – такі й цигани».

Усе більше циган у відчаї дають втягувати себе у незаконний бізнес, про що неодноразово з тривогою говорили представники МВС. Байдужість суспільства до проблем цього народу посилюватиме таку тенденцію. І напевно чи варто тішитися тим, що за переписом 1989 року циган в Україні лише 48 тисяч. Перепис робився на основі паспортних даних, а більшість з тих, хто вважає себе етнічним циганом, мають записи про зовсім іншу національність. Однак циганства не зрікаються. Так, серед більш як двадцяти ініціаторів київського культурного національного товариства циганом за паспортом був лише один. Якщо помножити 48 тисяч не на двадцять, а хоча б на п'ять, то реальна чисельність циган стає помітною. За такої кількості зростання рівня злочинності всередині цієї меншини може обернутися на велику проблему всього суспільства.

(УНІАН)

ЧЕЧЕНСЬКА КРИЗА ОЧИМА КОНФЛІКТОЛОГА

Г. Почетцов

В аналізі конфлікту фахівці виділяють такі основні зрізи: парадигму інтересів, парадигму ідентифікації і парадигму структурної ролі. Розглянемо їх наповнення на прикладі чеченської кризи.

Парадигма інтересів.

Оскільки бомбардування Грозного тривало й після того, як Президент Борис Єльцин обіцяв їх припинити, треба визнати, що інтереси владних структур Росії не були б задоволені шляхом переговорів. Переговори закріпили б статус Джохара Дудаєва як сильного і незалежного керівника, що дало б «поганий» приклад іншим регіонам. Тобто владні інтереси Москви не дозволяють їй поставити на перше місце переговори. І саме на цьому, напевне, «грали» силові міністри, переконаючи Бориса Єльцина розпочати бойові дії в Чечні. Не менш важливий інтерес – економічний. Те, що «нафтові» долари пливли повз бюджет Росії, не могло бути до вподоби ні федеральним властям, ні різним професійним кланам у Москві. Дудаєв спробував порушити сталі економічні розклади. Це не могло тривати надто довго. Згадаймо грудневий скандал у Москві з листом начальника охорони Президента Єльцина з приводу нафтових проблем Росії. Очевидно, що нафта не є «тихою сагою» політики. Отже, принаймні три окремі групи інтересів виводять Москву на силове розв'язання проблеми: владні, військові та економічні. Дехто може інтерпретувати їх як національні, але, як встановили, приміром, американські конфліктологи, звичайно видають свої власні інтереси за національні ті чи інші елітні підгрупи.

Парадигма ідентифікації

Війна в Чечні здавалася кремлівським аналітикам легкою справою, оскільки парадигма ідентифікації виштовхує жителя Чечні за межі «нашого кола». Недаремно так легко прижився запущений офіційною пропагандою термін «особи кавказької національності». Це свідчить, що більшість росіян не може ідентифікувати себе з даною підгрупою. Сюди слід додати й протилежність релігійного порядку: росіяни – християни, а чеченці сповідують іслам. Вважалося, що більшість населення Росії підтримає воєнні дії. Тому перші невдачі звалили на прес-службу (звинувативши її в недостатній пропагандистській активності), що зрештою спричинилося до її заміни. Пропаганда намагалася переконати, що війна йде не з населенням Чечні, а з «бандформуваннями» тощо. У цьому ряду формулювання «мафіозні угруповання» було одним з найм'якших. Моральна ідентифікація намагалася поєднати населення Чечні з опозицією Автурханова, накидалась ідея, що Росія виступає на боці «добрих чеченців». Так намагалися надати справедливого (в очах громадськості) тону цій війні.

Парадигма структурної ролі

Останнє ніби підносить Росію і федеральні війська над двобоєм, подаючи Росію структурно як третю силу, а не як основну дійову особу. Росія подається як така, що вимушено виступає на боці «хороших чеченців», хоча напевне «хороших чеченців» зібрали і вигадали після ухвалення рішення про силове розв'язання конфлікту. Григорій Явлінський у грудні 1994 року говорив про те, що влада підвердилась розумом, що, звичайно ж, легше йти військами, ніж спробувати домовитись. Але річ тут ще й у тому, що всі зрізи владних еліт Росії зацікавлені в силовому розв'язанні чеченської кризи. Переговори були можливими, але вони не давали прийнятної для Москви рішення. Ба більше, давно відомо, що війна згуртовує населення навколо можновладців, припиняє вагання й розлад. Чого, втім, у даному разі, не сталося, оскільки силове розв'язання проблеми загальмувалось. Без задоволення основних інтересів учасників конфлікту він може перерости в затяжну кризу. Тим паче, що Росія і Чечня вже мають досвід трагічних взаємовідносин. Він доволі важливий для формування розуміння того, що відбувається сьогодні. І оскільки силове розв'язання чеченської кризи не вирішило основних проблем регіону (а це регіональна автономія та національна ідентичність), то заміна Дудаєва на будь-кого все одно не стане гарантом спокійного життя. При цьому Чечня програє Росією за будь-яких наслідків кризи.

Уроки для України

Чітко проступають як внутрішні, так і зовнішньоорієнтовані уроки. З огляду на зовнішню ситуацію Україна завжди прагнути до гарантії своєї безпеки з боку європейських країн. Але вони зможуть надавати такі гарантії лише за ситуації ще гострішої, ніж нинішня, конфронтації з Росією. Сьогодні ж, як, наприклад, заявив на конференції з безпеки та майбутнього розвитку Європи (Гронінген, Голландія, 1994) творець західнонімецької східної політики Егон Бар, якщо Росія буде проти вступу Польщі до НАТО, Німеччині слід підтримувати Росію. Тобто гарантії безпеки України полягають у розбудові мирних стратегій взаємодії з Росією, з урахуванням того, що час від часу доведеться активно протидіяти тим чи іншим можливим порушенням «добросусідських» взаємин. З погляду на внутрішній розвиток ситуації владним структурам України слід пам'ятати про одне головне правило конфліктології: розв'язання конфлікту неможливе без задоволення інтересів усіх його учасників. Тобто, якщо Чечня не здобуде політичної та економічної самостійності, вона залишиться постійним конфліктним полем для Росії. В Україні вистачає своїх конфліктних ситуацій, причи-

на яких – незадоволені інтереси населення. Ось лише деякі з них:

економічний потенціал конфліктності: у суспільстві зростає розшарування на багатих і бідних;

етнічний потенціал конфліктності: кримськотатарське населення в Криму та деякі інші національні меншини не задоволені офіційним рівнем поширення рідної мови;

політичний потенціал конфліктності: ні парламент, ні політичні партії, ні численні Ради не можуть вести вербальних боїв у коректній формі, паралізуючи свою роботу (найбільш яскравий приклад – Київрада);

регіональний потенціал конфліктності: регіони вимагають такої самостійності, якої не може дати їм центральна влада;

владний потенціал конфліктності: гілки влади в Україні не можуть знайти спільної мови, переходячи інколи до відвертої конфронтації;

трансформаційний потенціал конфліктності: суспільство перехідного періоду живе в інших системах – відмовившись від старої, воно ще не збудувало нової. Тому, не маючи позитивних результатів у сьогодні, воно починає ностальгійно дивитися в минуле;

віковий потенціал конфліктності: молодь відмовляється від моделей поведінки «батьків». На мою думку, в Україні потрібно створити Національну раду з питань соціальної стабільності, яка б вела моніторинг соціальної напруженості в регіонах, навчання з проблем несилового розв'язання конфліктів, давала б відповідні рекомендації. Суспільні процеси, як і будь-які інші, не можуть залишатися поза управлінням. Особливо в перехідний період, коли на місце зруйнованої старої системи цінностей ще не прийшла нова.

ХТО Ж ВИНЕН У ЧЕЧЕНСЬКІЙ ТРАГЕДІЇ?

Є.Ю. Захаров

Наприкінці березня у Москві відбулася організована російським товариством «Меморіал» конференція «Правові аспекти чеченських подій». На конференції було розглянуто низку питань, над якими зараз болісно розмірковує російське суспільство. Як з погляду права кваліфікувати те, що сталося у Чечні? У чому причини чеченської трагедії? Чи законними були дії російських посадових осіб, цивільних та військових? Чи порушили законодавство ті військовослужбовці, які відмовилися виконувати наказ? Як відшкодувати матеріальні і моральні збитки сотням тисяч російських громадян, які втратили все, що вони нажили, і не мають ніяких засобів до існування? І нарешті, найгостріші дискусії були пов'язані з одвічними російськими питаннями – «хто винуватий?» і «що робити?».

На конференції домінувала думка про те, що винні російська влада і насамперед президент Борис Єльцин. Бойові дії Збройних Сил Росії у Чеченській республіці кваліфіковано як такі, що вчинені на порушення російських і міжнародних норм і спрямовані проти людяності.

Аргументувалася ця думка на конференції таким чином.

Російська влада у засобах масової інформації пояснила, що застосування армії у Чеченській республіці правомірне і спрямоване на подання допомоги органам МВС і ФСК у проведенні міліцейської операції з метою захисту територіальної цілісності країни та ліквідації бандформувань.

Проте таке визначення воєнних дій не витримує критики, якщо звернути увагу на методи і масштаби «наведення порядку». По суті, у Чечні йде великомасштабна війна проти частини населення власної країни, яку ведуть збройні сили. Масові воєнні операції мають наступальний характер і ведуться із застосуванням бомбових та ракетних ударів. Причому точно відомо, що двічі – 3 січня і 3 березня – застосовувалась зброя масового знищення, заборонена Женевською конвенцією – відповідно голчасті і шарикові бомби. Осколки цих бомб демонструвалися на конференції.

Єдиною підставою для використання збройних сил всередині країни за законом РФ «Про оборону» є: стан війни, військовий та надзвичайний стан. Росія не була і не могла бути у стані війни з Чеченською республікою, оскільки остання є складовою частиною Росії. Військового або надзвичайного стану оголошено не було.

Використання бомбових та ракетних ударів проти населення власної країни взагалі не передбачено і не може бути передбачено. Бомбові удари, що наносяться по домівках, медичних закладах, пологових будинках свідомо передбачали порушення перерахованих законів, величезні та непоправні жертви як серед мирного населення, так і серед військовослужбовців російської армії, непоправну моральну, політичну та матеріальну шкоду. А з офіційних заяв військової влади у ЗМІ можна зробити висновок, що планувалося ще більше число жертв серед військовослужбовців, бо за словами офіційних осіб реальні втрати виявилися «нижчими за розрахункові».

На конференції були названі попередні оцінки кількості загиблих. З 25 листопада по 25 січня у Грозному загинуло близько 25 тисяч мирних жителів, у тому числі приблизно 3700 дітей до 15 років. Такий рівень втрат цивільного населення є екстремальним, його можна порівняти лише з рівнем втрат у Польщі під час Другої світової війни. Кожна четверта родина у Грозному втратила хоча б одну людину. Слід підкреслити, що приблизно 19000 чоловік загинуло внаслідок прямого або осколкового попадання авіабомб, ракет, снарядів, мін і що близько 2000 чоловік загинуло у результаті неспровокованого нападу, розстрілів, пограбування тощо – левова частка цих вбивств на совісті спецпідрозділів федеральних військ. Про факти вбивств, мародерства та грабування, аж до вивезення стінок та інших великогабаритних меблів заявляють дуже бага-

то біженців незалежно від національності. Щодо кількості загиблих військовослужбовців, то тут надійних оцінок немає. За підрахунками Дмитра Волкогонова (а потім цю цифру підтвердили Грачов і Степашин), на кінець січня загинуло близько 1,5 тис. російських військових. Аналітичний центр «Известий» називає цифру від 2 до 5 тисяч загиблих. Чеченці у різний час по-різному оцінювали кількість загиблих: наприкінці січня було названо цифру 10000 солдатів та офіцерів, у середині березня – 20000 російських військовослужбовців і 25000 чеченів.

На конференції прозвучала й інша правова оцінка чеченських подій. Суть її така.

Три основні цінності, що є під охороною конституції, – це конституційний лад, права і свободи особистості та цілісність Росії. Конституція не дає відповіді на питання про те, як бути, коли одна цінність вступає у протиріччя з іншою. Юридичні акти та правова реальність мають свою обмежену сферу. Жодна держава не може кожну свою дію чинити на основі того чи того закону, є ще політичні засоби і, на крайній випадок, – військові засоби.

Чи має право суб'єкт федерації вийти з її складу? Конституція прямої відповіді на це запитання не дає, але опосередковано можна виснувати, що через принцип цілісності Росії суб'єкт такого права не має. Діючи всупереч, суб'єкт порушує конституційний лад та цілісність: президент Росії зобов'язаний вжити всіх встановлених законом заходів, щоб не допустити порушення. Але закону нема. Це питання залишилося невирішеним, бо в той період певного романтизму й ідеалізму оголосити право кожного суб'єкта федерації на вихід з неї було б політичним самогубством. Тому що цим правом скористалися б не пригноблені народи, що мріють про національне звільнення, а другі секретарі обкомів, рескомів та інших «комів», що рвалися до влади. Радянська унітарна держава ні за формою, ні за характером влади не могла безболісно та без значних правових прогалин змінити свою суть. Це дуже тривалий та болісний процес.

Проте, можна наводити зовсім протилежну аргументацію, що виправдовує дії російської влади, яка теж буде базуватися на законі. Таким чином, юридичні засоби в цьому випадку не працюють. Політичні засоби, засоби розумних компромісів також виявилися незадіяними і залишається тільки воювати – бо не відпрацьовано навички політичного врегулювання правових проблем. Можна ахати, охати, жаяхатися, але те, що сталося, на жаль, об'єктивне і треба шукати вихід із становища, враховуючи інтереси всіх сторін, що беруть участь у конфлікті.

Головною подією конференції став виступ тепер уже колишнього уповноваженого по правах людини РФ Сергія Ковальова. На його думку, головна причина, що призвела до такого розвитку подій – одностороннє ухвалення рішення про державну незалежність Чечні. Існує глибокий конфлікт між правом народів на самовизначення і принципом територіальної цілісності і непорушності кордонів. Обидва принципи беруть свій початок з фундаментальних цінностей прав людини і цілком зрозуміло, що вони вимагали б певного узгодження. Проте у міжнародних правових документах про це нічого не сказано. Погодитися з поширеною думкою про те, що держави, які дотримуються прав людини і забезпечують належні правові умови існування меншин, – вони то й мають право користуватися територіальною цілісністю і недоторканністю кордонів – не можна.

Сама суть права на самовизначення не має точної дефініції. Більше того, зовсім не визначений суб'єкт цього права. Але ж, у певному розумінні, немає суб'єкта – немає і права. Як визначити – чи є спільнота людей народом, що має право на самостійну державність чи вона ще такого права не має і ніколи не матиме? Є певний крайній погляд, що будь-яка спільнота людей, що усвідомлює себе народом, заявляє про себе як про народ, має право скористатися правом на самовизначення у будь-якій його формі, а перша стаття міжнародного пакту про громадянські і політичні права декларує це право. А найчіткіша форма – це форма державного суверенітету. Очевидно, що ця дуже логічна конструкція несе у собі величезну соціальну й політичну небезпеку. Простий приклад. Відомо, що у Дагестані 36 мов. Деякими мовами говорять лише в одному аулі – але це стала мова. Уявімо, що люди, які говорять цією мовою, усвідомлюють себе як народ і хочуть скористатися своїм невід'ємним правом на самовизначення. Виникає питання: чи зможе аул і його околиці функціювати як держава? Чи зможе така держава забезпечити своїм громадянам належну безпеку і належні умови життя, у тому числі відповідне додержання їхніх фундаментальних прав? Щодо цього виникають серйозні сумніви.

Ще гірша справа з умовами втілення цього права. Тут потрібен спеціальний механізм, спеціальна процедура. Насправді, як саме спільнота, що демократичним шляхом заявила про свій намір скористатися правом на самовизначення, має його реалізувати? У чому полягає процедура виділення, як узгоджуватимуться інтереси цієї частини території держави й інших її частин, хто взагалі розв'язує ці проблеми і на підставі чого? Про цю процедуру у міжнародно-правових документах не сказано жодного слова. У російському законодавстві теж нічого у цьому плані не зроблено.

На жаль, сказав С.Ковальов, російське суспільство зовсім не схильне усвідомлювати власну провину. І це дуже серйозна перешкода на шляху еволюції до цивілізованого, правового громадянського суспільства. Насправді, у трагічній, кривавій історії своєї країни росіяни шукають винуватців де завгодно. Незабаром у відкаті від демократії, що зараз спостерігається, звинувачуватимуть чеченців. Що ж, мовляв, вони були такими непокірними?

«Ми ще багато чого не встигли забути, як почали згадувати, – сказав Сергій Ковальов. – Наприклад, тепер уже ніхто не дивується, коли влада бреше. Адже вона завжди брехала, і лише здавалося, що брехати вона перестала. Але ж винуваті у нашій національній трагедії не тільки комуністи. Вони винуваті, можливо,

більше від інших, але не вони одні. Так, звичайно, це жорстока радянська тоталітарна влада діяла 1944 року і на Кавказі, і в Криму. Так, звичайно, будь-яка спроба опору виконавцю варварських наказів була б рівнозначною нагальному самогубству. Це все правильно, але ж це ми дозволяємо собі забути про те, в яких історичних умовах жив чеченський народ. Але ж це ми і наші батьки викинули його 1944 року з його батьківщини. Ми – тому що ми дозволили це зробити владі і нашими руками влада це зробила. Потім була дивна реабілітація. Якби ми пам'ятали нашу історію краще, нам було б легше вести ті дійсно важкі і довгі переговори, які мають бути після припинення війни».

Третя тема, порушена Ковальовим на конференції, – загальна тенденція політичного розвитку Росії, підхльостана та прискорена кавказькою війною, тенденція руху до поліцейської держави. Якщо російське суспільство не хоче втратити почуття самоповаги, воно зобов'язане їй твердо протистояти.

Я слухав Ковальова, і черговий раз гостро відчув, що я вже живу в іншій державі, й на жаль, мало чим можу допомогти своїм друзям. Завдяки героїчним зусиллям Ковальова та його супутників було прорвано блокаду брехні і світ довідався про те, що відбувалося в Грозному. Вони черговий раз врятували честь Росії, зробили можливим лояльне ставлення чеченців до росіян, тим самим врятували життя багатьом полоненим та пораненим. Але чи достатньо цих зусиль, щоб зупинити конфлікт? Адже російська влада знову перестала помічати скеровані до неї вимоги. Якщо у серпні 1968 року усього вісім сміливців вийшло на площу, якщо проти війни в Афганістані протестували одиниці, тому про ту війну і не знали нічого, то тепер ситуація інша: в Росії народилося громадянське суспільство; воно не бажає миритися з насильством, і влада змушена буде рахуватися з цим. Але знову ж, чи вистачить сил у влади і в інтелігенції на діалог? Адже жорстке протистояння згубне і тільки ускладнює ситуацію, що й так катастрофічна. Нетривка рівновага в Росії, порушена найзухвалішим чином, запущено механізм її дезінтеграції й пов'язаного з ним насильства, і зупинити цей механізм надзвичайно важко. Тим більше, що чеченська проблема – серйозна і надовго. Чеченські події демонструють, до яких жажливих наслідків можуть завести фальшиві ілюзії окремих кримських політиків стосовно створення незалежної кримської держави. У небезпечні, безвідповідальні політичні ігри вони втягують жителів півострова, переконуючи їх про право «народу Криму» на незалежну державу. Тільки діалог в толерантній формі, врахування інтересів усіх може дати ненасильницьке вирішення кримської проблеми. Але це тема окремої статті.

ДОКУМЕНТ

ВЫСТУПЛЕНИЕ В СОВЕТЕ ЕВРОПЫ. СТРАСБУРГ, 30 ЯНВАРЯ 1995 ГОД

С. Л. Ковалев

Дамы и Господа!

Вопрос о вступлении в Совет Европы такой страны, как Россия, – не рядовая проблема как для этого престижного международного объединения, так и для самой России.

Для Европы это событие означало бы исторический прорыв. Структура, хотя и играющая важнейшую политическую и экономическую роль в современном мире, но все же региональная, превратилась бы в общество глобального масштаба, которое безусловно играло бы ведущую роль в истории XXI века.

Но это означало бы исторический прорыв и для России. Великая держава, в силу ряда роковых обстоятельств отторгнутая от европейского пути развития, вернулась бы в органичную для ее истории и культуры цивилизацию. Вступление в Совет Европы означало бы для России конец гигантского исторического зигзага и выход на путь, ведущий к процветанию и миру.

Настало ли время для этого великого события? Одним из основных, если не главным критерием для принятия той или иной страны в Совет Европы Европейская Конвенция полагает уровень соблюдения в этой стране прав человека. Это разумный и, более того, мудрый критерий, ибо права человека – подлинная основа современной европейской цивилизации. Я полагаю, что вы пригласили меня прежде всего для того, чтобы я как уполномоченный по правам человека Российской Федерации охарактеризовал бы вам положение дел в этой области. Я постараюсь ответить на ваш вопрос максимально добросовестно. И как бы к моим оценкам ни отнеслись здесь, на Западе, или там, в моей стране, прошу верить, что они продиктованы прежде всего ответственностью и перед Россией, и перед Европой.

Так вот, если подходить к делу добросовестно и ответственно, придется с сожалением констатировать: положение с правами человека в России далеко не соответствует и еще долго – может быть, годы – не будет соответствовать высоким европейским стандартам. Примеров тому, к сожалению, бесконечно много. Назову только несколько областей, в которых дело обстоит из рук вон плохо.

Положение в местах заключения. Когда-то великий английский гуманист Джон Говард сказал, что по тюрьмам можно судить об уровне развития государства. Увы, если следовать Говарду, то Россия все еще пребывает в состоянии варварства. Не буду утомлять вас подробностями, а интересующихся отошлю к изданному докладу Комиссии по правам человека при президенте РФ за 1993 год. Скажу только, что условия жизни заключенных даже близко не соответствуют минимальным требованиям гуманности; дурное и жестокое обращение с ними со стороны персонала, унижение их человеческого достоинства – по-прежнему не исключение, а система.

Неприкосновенность личности и жилища. В этой сфере после издания известного президентского указа «О борьбе с бандитизмом» также все обстоит довольно скверно. Я сомневаюсь, что за 8 месяцев, прошедших после издания указа, в борьбе с бандитизмом были достигнуты какие-нибудь серьезные успехи; зато мне известно множество совершенно честных людей, чьи права, охраняемые конституцией, были грубо нарушены органами правопорядка.

Свобода передвижения и выбора места жительства. Еще в 1993 году вступил в силу закон, отменяющий разрешительный характер регистрации места жительства – позорный пережиток средневековья, искусственно реанимированный Сталиным в начале 1930-х годов. Однако закон этот так и не воплотился в практику. Целый ряд постановлений региональных органов власти, прямо противоречащих вступившему в силу закону, не только блокировал воплощение его в жизнь, но и в некоторых отношениях ужесточил прежний паспортный режим. Этот прецедент крайне опасен еще и тем, что он подрывает принцип верховенства законов и расшатывает всю правовую систему государства. Более того, в нескольких постановлениях усматривается замаскированная дискриминация граждан по национальному признаку и даже этнические чистки регионов. К сожалению, я вынужден констатировать полное бездействие центральных органов, надзирающих за выполнением законов.

Я хотел бы, чтобы вы поняли: во всех трех случаях причина лежит не только и не столько в злой воле властей – местных и федеральных. Проблема не только в плохих законах. Проблема прежде всего в крайне низком правосознании – и власти, и населения. Действительно, что толку в провозглашении прав и свобод граждан в конституции, если население не умеет и не привыкло их отстаивать? Что толку в хороших законах, если у отдельного гражданина нет готовности им следовать? Что толку в реформе судопроизводства, если люди предпочитают не обращаться в суд, а отстаивать свои интересы иными, часто криминальными путями? Должны пройти годы напряженной работы, прежде чем необходимого уровня правосознания достигнет большинство населения.

Я ограничусь лишь данными тремя примерами, хотя мог бы говорить на эту тему еще долго. Я мог бы рассказать вам о тяжелом положении беженцев и вынужденных переселенцев, о нарушениях прав человека в армии, о непрекращающихся попытках (пока, к счастью, безуспешных) поставить под государственный контроль средства массовой информации, о массовых нарушениях прав в социально-экономической сфере. Однако и сказанного достаточно. Положение с правами человека в России далеко не соответствует Европейской Конвенции.

И все-таки, если бы два месяца назад меня спросили: «Следует ли принимать Россию в Совет Европы?» – я бы ответил: «Следует, и как можно быстрее». Попробую обосновать эту несколько парадоксально звучащую точку зрения.

В свое время, в самом начале перестройки, отвечая на вопрос о том, как следует относиться Западу к реформам в СССР, Андрей Сахаров сказал, что Россия нуждается в очень дружественной поддержке в сочетании с непрекращающимся давлением.

Почему Сахаров так считал? Потому что он понимал: реформаторы наверху не в силах преодолеть разрыв между прошлым и будущим самостоятельно. Им необходимо помочь. Ибо и поддержка, и давление, в том числе поддержка и давление извне, работают в помощь реформам.

Вступление России в Совет Европы было бы серьезной поддержкой сегодняшним политическим и правовым реформам. В то же время членство в Совете Европы определяет и некоторые механизмы давления на страну. Самым серьезным таким механизмом является, конечно, Европейский суд по правам человека, юрисдикция которого в случае вступления автоматически распространилась бы и на Россию. Да и само подписание Конвенции накладывает на страну-участницу определенные международные обязательства. Очень часто источником нарушений прав человека в России становятся лакуны и противоречия во внутреннем законодательстве. Присоединение России к Совету Европы ликвидировало бы эти лакуны и противоречия, так как в нашей конституции записаны два важных принципа: примат международных обязательств страны над внутренним законодательством и принцип прямого действия конституции в суде.

В конце концов, теоретически существует и такая мера, как приостановка членства и даже исключение из Совета Европы страны, нарушающей Конвенцию. Это также оказало бы сдерживающее воздействие и не позволило бы российским властям заходить слишком далеко в ущемлении прав человека.'

Замечу еще, что присоединение России к Совету Европы нанесло бы серьезный удар по позициям наших изоляционистов. Они охотно помогли бы западному миру построить вокруг России новый железный занавес на месте прежнего, разрушенного к взаимному удовольствию. Но стоило ли разрушать старые перегородки, чтобы ставить на их месте новые, но уже снаружи?

Так или примерно так я бы отвечал вам два месяца назад.

Что произошло за эти два месяца, общеизвестно. Разразилась война на Северном Кавказе, не только сопровождающаяся грубым, массовым нарушением прав человека в зоне конфликта, но и в самой России поставившая под сомнения многие, если не все, демократические преобразования. Я полагаю, что все вы неплохо осведомлены о событиях в Чечне, и хотел бы поделиться с вами лишь некоторыми оценками, вытекающими из моего собственного опыта работы в этом регионе. Хочу подчеркнуть, что здесь я не хочу касаться таких вопросов, как легитимность или нелегитимность режима генерала Дудаева, сепаратистские устремления этого режима, нарушения прав национальных меньшинств, происходившие при этом режиме в 1991-1994 годах. Все эти вопросы, весьма существенные до декабря 1994 года, потеряли всякое значение

после вторжения российской армии в Чечню и последовавшего за этим кровопролития. С этого момента с армией воюют не мифические «бандформирования» и даже не вооруженные части генерала Дудаева. Против федеральных войск выступает вооруженный народ (по крайней мере, большая часть народа), не намеренный капитулировать перед силой. Повторю то, что говорил уже не раз: народ в целом может заблуждаться. Он может выстроить для себя ложные идеалы. Он может ошибиться в выборе своих лидеров. Но с народом в целом нельзя воевать. Такая война не может не вылиться в народоубийство, в геноцид. Именно это и происходит сейчас на большей части Чечни.

Сказанное определяет характер этой войны. Это варварская война, в которой попираются не только нормы гуманитарного права, зафиксированные во втором дополнительном протоколе к Женевским конвенциям 1949 года. В этой войне попираются все нормы гуманности, выработанные человечеством. Достаточно сказать, что уже сейчас артиллерией и авиацией федеральных войск практически уничтожен город Грозный – город с 600-тысячным населением, город, который само же федеральное правительство считает российским.

Помимо всего – это бесперспективная война. Мне, да и всем добросовестным наблюдателям очевидно, что даже после окончательного разрушения Грозного боевые действия не прекратятся. Предстоят столь же упорные и кровопролитные бои за каждый населенный пункт Чечни, а затем – многолетняя и жестокая партизанская война в горах.

Ситуация усугубляется еще и тем, что федеральные власти упорно не желают называть вещи своими именами. В официальных документах правительства происходящее именуется не войной и не вооруженным конфликтом международного характера, как следовало бы исходя из Женевских соглашений, а исключительно «операцией по разоружению незаконных вооруженных формирований». Это делается для того, чтобы исключить возможность применения норм международного права.

Война уже сейчас губительно сказалась на внутривнутриполитической ситуации в России. Власть вновь полностью отчуждена от народа, который в большинстве своем не поддерживает кавказскую авантюру. Стараясь изменить это отношение, официальные инстанции заставляют государственные средства массовой информации воспроизводить дезинформацию и ложь. Одновременно резко усилилось давление на независимую печать, радио и телевидение.

Усугубившееся недоверие между властью и обществом подрывает перспективы продолжения начатых политических, экономических и правовых реформ. Потеряв опору в лице реформаторов, правительство ищет – и находит – ее среди ультранационалистов Жириновского и фашистов Баркашова.

Как должна реагировать Европа на события, стремительно разворачивающиеся в России?

Разумеется, о немедленном приеме в Совет Европы не может быть и речи. Помимо прочего, это было бы просто кощунственно на фоне пролитой крови. Сегодня я приветствую мысль о том, чтобы отложить рассмотрение вопроса о присоединении России к Европейской Конвенции по меньшей мере на год.

Что касается дальнейших перспектив, то не следует забывать, что существующий состав российского руководства – это еще не Россия. Конечно, в нашей стране еще не сформировалось гражданское общество, но за последние восемь лет мы проделали немалый путь в этом направлении. И сейчас, даже если ряд властных структур и институций и намерен свернуть Россию с демократического пути, им еще предстоит преодолеть сопротивление российского общества. Уверю вас, что это трудная, хотелось бы верить – уже непосильная для власти задача. Вспомните: мы сумели справиться с коммунистическим путчем в августе 1991 года и не допустить фашистского переворота в октябре 1993-го. Сегодняшняя борьба будет более затяжной и трудной, она сопряжена с большими моральными и политическими издержками. Но я полагаю, что и на этот раз демократия победит.

Роль Запада может быть здесь чрезвычайно важной. И в этом плане политика поддержки и давления остается актуальной.

Один из предлагавшихся подходов для решения вопроса о принятии России в Совет Европы сводился к следующему: установить некий график или календарный план, в соответствии с которым Россия должна была бы ликвидировать свое отставание в области прав человека. Выполнение этого графика означало бы искреннее желание России приблизиться к критериям Европейской Конвенции и могло бы стать основой для принятия решения о вступлении ее в Совет Европы.

Сейчас для нас нет более актуальной проблемы, чем проблема чеченской войны. Не следует ли подумать над тем, чтобы составить аналогичный график для мирного урегулирования на Кавказе, воспользовавшись годовой отсрочкой принятия окончательного решения?

С моей точки зрения, основными этапами этого плана могли бы стать:

1. Немедленное прекращение боевых действий и начало переговоров воюющих сторон по вопросам военного и гуманитарного характера: разведение вооруженных сил, создание гуманитарных коридоров и зон безопасности, обмен пленными, оказание помощи пострадавшему гражданскому населению, поддержание порядка в зоне конфликта, разоружение или вывод вооруженных формирований.

2. Создание механизма политического разрешения проблемы Северного Кавказа, например – в форме мирной конференции по Северному Кавказу. При этом ни одна из заинтересованных сторон, в частности – ни одна из сторон, участвующих в чеченском конфликте, не должна быть произвольно исключена из переговорного процесса. Разумеется, переговоры будут крайне сложными и, вероятно, затянутся надолго. Однако важно запустить механизм мирного урегулирования и не допустить возобновления военных действий.

На этом этапе проблема Северного Кавказа вновь становится, на мой взгляд, внутренним делом Российской Федерации – во всяком случае постольку, поскольку прекращаются массовые нарушения прав человека в регионе. Однако консультации авторитетных международных организаций, в том числе Совета Европы, были бы, как мне кажется, и уместны, и полезны.

3. Россия должна разработать правовую базу для решения конфликтов, подобных чеченскому, с тем чтобы ничего подобного не могло произойти на территории Федерации впредь.

Выполнение этих трех этапов представляется мне необходимым и, быть может, достаточным для того, чтобы в апреле 1996 года вновь поставить вопрос о присоединении России к Европейской Конвенции и определить окончательные сроки ее вступления в Совет Европы.

Такая постановка вопроса была бы мудрым и гибким решением, сочетающим в себе элементы поддержки и давления, о которых говорил Сахаров.

Я благодарю вас за внимание и буду рад ответить на любые вопросы.